ՀՅԴ Բիւրոյի Երիտասարդական գրասենեակին նախաձեռնութեամբ, 2025–2026 թուականներուն կազմակերպուեցաւ «Հայ ուսանողները՝ Արցախի համար» հետազօտական երկրորդ մրցոյթը, որ համախմբեց աշխարհի տարբեր երկիրներէ քանի մը տասնեակ ուսանողներ։ Ծրագիրին հիմնական նպատակն է հայ ուսանողները համախմբել Արցախի ժողովուրդի վերադարձի իրաւունքին շուրջ՝ նկատի ունենալով հարցին հրատապութիւնը եւ գիտակցելով հայ ուսանողներու մասնագիտական ներուժը այս նպատակին ծառայեցնելու անհրաժեշտութեան։ Կը ներկայացնենք մրցոյթի կրթաթոշակային երկրորդ մրցանակին արժանացած Լիանա Պոհանեանի (Ֆրանսա) «Ի՞նչը կը խոչընդոտէ Արցախէն տեղահանուած անձերու վերադարձի իրաւունքին իրագործումը՝ հակառակ միջազգային իրաւունքով նախատեսուած երաշխիքներուն» խորագիրով հետազօտութեան ամփոփումը։ Գիտական խորհրդատու՝ դոկտ. Ֆիլիփ (Րաֆֆի) Գալֆայեան, միջազգային իրաւունքի դոկտոր, իրաւախորհրդատու, Փարիզի Փանթէոն–Ասաս համալսարանի համագործակից հետազօտող եւ դասախօս, Ֆրանսա։

Լիանա Պոհանեան։ Լիանա Պոհանեան Փարիզի Sciences Po համալսարանի երկրորդ տարուան ուսանողուհի է՝ քաղաքականութեան եւ կառավարման մասնագիտութեամբ։ 2026–2027 ուսումնական տարեշրջանին ուսանողական փոխանակման ծրագիրով պիտի ուսանի Լոնտոնի City համալսարանի իրաւաբանական դպրոցին մէջ։ Անոր ակադեմական հետաքրքրութիւնները կը կեդրոնանան արդարութեան, իրաւունքներու եւ քաղաքական հաստատութիւններու վրայ։ Ուսման զուգահեռ՝ ան աշխուժ կամաւոր է Ֆրանսայի Ալֆորվիլ քաղաքի Հայ մշակոյթի տան մէջ՝ մասնակցելով մշակութային ծրագիրներու կազմակերպման եւ հաղորդակցութեան աշխատանքներուն։

Ի՞նչը կը խոչընդոտէ Արցախէն տեղահանուած անձերու վերադարձի իրաւունքի իրագործումը՝ հակառակ միջազգային իրաւունքով նախատեսուած երաշխիքներուն

Հեղինակ՝ Լիանա ՊՈՀԱՆԵԱՆ։ Դոկտ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆԻ գիտական ղեկավարութեամբ, պետական նախարար Արտակ ԲԵԳԼԱՐԵԱՆԻ եւ Ֆրանսայի մէջ Արցախի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Յովհաննէս ԳԷՈՐԳԵԱՆԻ պատուաւոր մասնակցութեամբ

Վերադարձի իրաւունքը միջազգային մարդասիրական իրաւունքով երաշխաւորուած հիմնարար իրաւունք մըն է, որ կը հաստատէ, որ ոչ ոք կրնայ կամայականօրէն զրկուիլ իր երկիրը վերադառնալու կարելիութենէն։[1] Այս իրաւունքը կը դրուի Հարաւային Կովկասի մէջ գտնուող Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախ) անքլաւին շուրջ հակամարտութեան պարունակին մէջ։ Վէճին ծագումը կ՛երթայ մինչեւ 1921 թուական, երբ Ժ. Ստալին Լեռնային Ղարաբաղը յանձնեց Ազրպէյճանի Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութեան՝ ինքնավար մարզի (ԼՂԻՄ)

կարգավիճակով, հակառակ անոր հայ բնակչութեան գերակշռութեան։ Հակամարտութեան արմատները կը գտնուին ինքնորոշման պահանջներուն մէջ, որոնք առաջին անգամ բարձրաձայնուեցան 1988-ին։ Խորհրդային Միութեան փլուզումէն ետք՝ 1991-ին, անոնք յանգեցան արիւնալի պատերազմի, որուն յաջորդեց 1994-ի զինադադարը, երբ Արցախ փաստացիօրէն դարձաւ ինքնահռչակ անկախ հանրապետութիւն։ 2020-ին պատերազմը վերսկսաւ եւ յանգեցաւ ազրպէյճանական յաղթանակի ու հայերուն համար տարածքային մեծ կորուստի։ 2022-ին պարտադրուած շրջափակումը եւ անոր յաջորդած 2023-ի սեպտեմբերի ռազմական յարձակումը յանգեցան հայ բնակչութեան զանգուածային տեղահանութեան եւ Արցախի Հանրապետութեան լուծարման՝ 1 յունուար 2024-ին։ Հակառակ միջազգային լայն դատապարտումին՝ տեղահանուածներուն վերադարձը ապահովող արդիւնաւէտ միջոցներ չեն ձեռնարկուած։ Այս հակասութիւնը կը յառաջացնէ հիմնական հարցադրում մը. ի՞նչը կը խոչընդոտէ Արցախի տեղահանուած բնակչութեան վերադարձի իրաւունքի իրագործումը՝ հակառակ միջազգային իրաւունքով անոր յստակ ճանաչման։

I. <u>Իրաւաբանօրէն ճանչցուած, սակայն կառուցուածքային առումով անարդիւնաւէտ վերադարձի իրաւունք</u>

Բռնի տեղահանուած անձերուն վերադարձի իրաւունքը կը յենի միջազգային իրաւունքի ամուր հիմքին մը վրայ եւ սերտօրէն կապուած է ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքին։[2] Հակառակ այս յստակ իրաւական հիմքին, Արցախի պարագան

[1] Մարդու իրաւունքներու համընդհանուր հռչակագիրի 13-րդ յօդուածի 2-րդ կէտը, որ վերահաստատուած է Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներու միջազգային դաշնագիրի 12-րդ յօդուածի 4-րդ կէտով։

[2] Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներու միջազգային դաշնագիրի Ա. յօդուածը. ինքնորոշումը կ’ենթադրէ բնակչութեան՝ իր տարածքին մէջ մնալու կամ հոն վերադառնալու կարելիութիւնը՝ հաւաքական քաղաքական կամք դրսեւորելու համար։

ցոյց կու տայ իրաւական ճանաչման եւ գործնական կիրարկման միջեւ յարատեւ բացը՝ բացայայտելով միջազգային իրաւունքի կառուցուածքային սահմանափակումները։

Ա. Միջազգային իրաւունքով հաստատուած երաշխիքներ

Միջազգային մարդասիրական եւ փախստականներու իրաւունքը բացայայտօրէն կ՛արգիլէ բռնի տեղահանութիւնը եւ կը պահանջէ վերադարձ՝ ապահով եւ արժանապատիւ պայմաններու մէջ։[3] 1951-ի Փախստականներու կարգավիճակին վերաբերեալ համաձայնագիրին եւ զայն լրացնող 1967-ի արձանագրութեան համաձայն, տեղահանուած արցախցիները փախստականի կարգավիճակին կը համապատասխանեն եւ երկարատեւ լուծումներու իրաւունք ունին։ Միջազգային դատական նախադէպերը կը զօրացնեն այս պարտաւորութիւնները։ «Սարգսեան ընդդէմ Ազրպէյճանի» (2015) գործով Մարդու իրաւունքներու եւրոպական դատարանը Ազրպէյճանը պատասխանատու նկատեց տեղահանուած անձերու իրաւունքներու շարունակուող խախտումներուն համար՝ հակառակ անվտանգութեան վերաբերեալ փաստարկներուն։ Փինհէյրոյի սկզբունքները (2005) եւս կը հաստատեն կամաւոր վերադարձի եւ սեփականութեան վերադարձման իրաւունքները։ Սակայն, ինչպէս կը վկայէ «Կիպրոս ընդդէմ Թուրքիոյ» (2001) գործը, վերադարձի իրաւունքին արդիւնաւէտութիւնը ի վերջոյ կախեալ է քաղաքական կամքէն՝ բացայայտելով իրաւական երաշխիքներուն եւ անոնց գործադրութեան միջեւ կառուցուածքային խզումը։

Բ. Պարտադիր կիրարկման գործիքակազմերու բացակայութիւնը

Թէեւ միջազգային մակարդակով ճանչցուած է, սակայն վերադարձի իրաւունքը ինքնաբերաբար չի գործադրուիր եւ կախեալ կը մնայ պետութիւններու համագործակցութենէն ու քաղաքական կամքէն։ Միջազգային դատական մարմինները[4] չունին արդիւնաւէտ հարկադրական լիազօրութիւններ, եւ անոնց որոշումները յաճախ անկատար կը մնան։ Պաղեստինցի փախստականներուն եւ

Չակոս արշիպեղագոսի համեմատական օրինակները կը բացայայտեն այս կառուցուածքային բացը։

Գ. Արցախի հարցին լուսանցքայնացումը միջազգային հարթակներու վրայ

1994-ի զինադադարէն ի վեր Արցախի հարցը մեծ մասամբ լուսանցքայնացուած է միջազգային հարթակներուն վրայ։ ԵԱՀԿ-ի Մինսքի խմբակի ազդեցութեան նուազումն ու 2025-ին անոր պաշտօնական լուծարումը թոյլ չտուին բազմակողմանի որեւէ շրջանակի, որ կարենար զբաղիլ անվտանգութեան երաշխիքներով կամ վերադարձի իրաւունքով։ Աշխարհաքաղաքական եւ տնտեսական շահերը աւելի տկարացուցած են միջազգային ներգրաւուածութիւնը։ 2022-էն ի վեր Ազրպէյճանի դիրքը ամրապնդուած է իբրեւ Եւրոպական Միութեան ուժանիւթի ռազմավարական գործընկեր, մինչ Ռուսիոյ ազդեցութիւնը նուազած է։ Հակառակ 2023-ին հայերուն զանգուածային տեղահանութեան, արձագանգները մեծ մասամբ մնացած են յայտարարութիւններու մակարդակին վրայ, առանց պատժամիջոցներու կամ հարկադրական միջոցներու որդեգրման։

---

[3] Ժընեւի չորրորդ համաձայնագիրի 49-րդ յօդուածը կ'արգիլէ բռնի տեղափոխութիւնները եւ կը պահանջէ վերադարձ՝ ռազմական գործողութիւններու աւարտէն ետք, մինչ 147-րդ յօդուածը ապօրինի արտաքսումն ու քաղաքացիական սեփականութեան ոչնչացումը կը դասէ ծանր խախտումներու շարքին։

[4] Ներառեալ Մարդու իրաւունքներու եւրոպական դատարանը եւ ՄԱԿ-ի գործիքակազմերը։

Իրաւական այս պարտաւորութիւններուն նկատմամբ ուժանիւթի անվտանգութեան եւ շրջանային կայունութեան առաջնահերթութիւն տալը ցոյց կու տայ, որ վերադարձի իրաւունքը քաղաքականապէս անյարմար է եւ գործնականօրէն անկիրարկելի։

II. Աշխարհաքաղաքական թշնամական միջավայր եւ բռնակցման ծածուկ ռազմավարութիւն

Ա. Պաքուի մերժումը՝ քննարկելու հայերուն վերադարձը

Հակառակ միջազգային կրկնուող զգուշացումներուն՝ Ազրպէյճան հետեւողականօրէն մերժած է հայերուն վերադարձը այնպիսի պայմաններով, որոնք կը բացառեն իր քաղաքական կամ անվտանգութեան վերահսկողութիւնը։ Լաչինի միջանցքի շրջափակումը (2022–2023) եւ անոր յաջորդած 2023-ի սեպտեմբերի ռազմական յարձակումը դիտումնաւոր կերպով ստեղծեցին մարդասիրական այնպիսի պայմաններ, որոնք հայ բնակչութիւնը հարկադրեցին հեռանալ։ Հակառակ Արդարադատութեան միջազգային դատարանի՝ մարդոց եւ ապրանքներու անարգել տեղաշարժը պահանջող որոշումին, ինչպէս նաեւ ցեղասպանութեան վտանգներուն մասին միջազգային մարմիններու ահազանգերուն, Պաքու շարունակեց իր ռազմավարութիւնը։ Շրջափակման, ահաբեկման եւ ուժի կիրարկման այս քաղաքականութիւնը կը վկայէ հայերուն վերադարձը անկարելի դարձնելու եւ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ անդառնալի վերահսկողութիւն հաստատելու դիտաւորութեան մասին։

Բ. Բանտարկեալներու կալանքը՝ իբրեւ ահաբեկման միջոց

Ազրպէյճան հայ քաղաքական գործիչներու եւ քաղաքացիական անձերու կամայական կալանաւորումը կ՛օգտագործէ իբրեւ ահաբեկման ռազմավարութիւն՝ Արցախ որեւէ վերադարձ կանխելու նպատակով։ Արցախի ներկայացուցիչներուն շարունակուող բանտարկութիւնը, առանց արդար դատավարութեան երաշխիքներու եւ Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտէի արտաքսումէն ետք, վախի

մթնոլորտ կը ստեղծէ տեղահանուած արցախցիներուն մօտ։ Այս գործելակերպերը[5] կը ծառայեն իբրեւ քաղաքական ճնշման լծակ, ոչ թէ օրինական հետապնդում։ Ազդարարելով, թէ վերադարձը հայերը պիտի ենթարկէ ձերբակալութեան եւ դատական հետապնդման, այս կալանաւորումները ուղղակի եւ դիտաւորեալ խոչընդոտ կը հանդիսանան վերադարձի իրաւունքին արդիւնաւէտ իրագործման։

Գ. Միջնորդներու կամ պաշտպաններու բացակայութիւնը

Վերադարձի իրաւունքը աւելի կը տկարանայ միջազգային վստահելի միջնորդներու բացակայութեան։ Ռուսական խաղաղապահ գործիքակազմերը 2020-էն ետք փլուզեցան, մինչ արեւմտեան դերակատարները, աշխարհաքաղաքական մրցակցութիւններով եւ ուժանիւթի շահերով սահմանափակուած, հիմնականին մէջ կրաւորական դիրք որդեգրեցին։ Միաժամանակ, երրորդ պետութիւններու կողմէ Ազրպէյճանին ցուցաբերուած աշխուժ ռազմական աջակցութիւնը

[5] Արգիլուած են Ժընեւի չորրորդ համաձայնագիրի 34-րդ յօդուածով եւ Հռոմի կանոնադրութեան համաձայն կը բնորոշուին իբրեւ պատերազմական յանցագործութիւններ։

վերացուց անկողմնակալ միջնորդութեան ամէն կարելիութիւն՝ տեղահանուած արցախցիները զրկելով արդիւնաւէտ պաշտպանութենէ։

III. Մշակութային ջնջման գործողութիւն՝ վերադարձը նիւթապէս եւ խորհրդանշականօրէն դժուարացնող

Ա. Հայկական ժառանգութեան ոչնչացումը՝ դիտաւորեալ ռազմավարութիւն

Արցախի հայկական մշակութային ժառանգութեան հետեւողական ոչնչացումն ու ժխտումը մշակութային ջնջման ռազմավարութիւն մըն է՝ վերադարձը կանխելու նպատակով։ Եւրոպական խորհրդարանին կողմէ դատապարտուած եւ անկախ դիտորդներու կողմէ արձանագրուած եկեղեցիներու, գերեզմանատուներու եւ յուշարձաններու ոչնչացումը կը վերացնէ հայկական ներկայութեան թէ՛ նիւթական հետքերը, թէ՛ խորհրդանշական յենարանները՝ վերադարձը դարձնելով անապահով, անճանաչելի եւ քաղաքականապէս անցանկալի։

Բ. Տարածքի ինքնութեան վերաշարադրումը եւ հայկական հետքերուն վերացումը

Ազրպէյճան հետեւողականօրէն կը ջնջէ Արցախի հայկական հետքերը՝ փողոցներուն անունները փոխելով, հայերէն գիրերը արգիլելով եւ սեփականութիւնը իւրացնելով, որպէսզի ահաբեկէ տեղահանուած բնակչութիւնը եւ վերադարձը աներեւակայելի դարձնէ։ Ժողովրդագրական եւ խորհրդանշական ջնջման այս քաղաքականութիւնը, որ կ՛ամրապնդուի պաշտօնական հռետորաբանութեամբ, կը խոչընդոտէ հայերուն՝ ապահով ու խաղաղ կերպով իրենց տուները վերստին ստանձնելը։

Գ. Ժողովրդագրականորէն եւ հոգեբանօրէն ջնջելու կամքը

Ազրպէյճանի քաղաքականութիւնները կը ձգտին ամրապնդել հայերուն բռնի արտաքսումը եւ ժողովրդագրական, տարածքային ու քաղաքական միջոցներով ջնջել Արցախի բնակչութիւնը։ Բազմակողմանի բնականոնացման համաձայնագիրները, առանց ինքնիշխանութեան, անվտանգութեան կամ բանտարկեալներու ազատ արձակման երաշխիքներու, կրնան օրինականացնել ցեղային զտումը եւ վերադարձի իրաւունքը գործնականօրէն անկարելի դարձնել։